

**BUNTOVNICI IZ
VILLEFRANCHEA.
POBUNA JEDNOG
BATALJONA U NJEMAČKIM
SS-TRUPAMA U
SEPTEMBRU 1943**

MIRKO D. GRMEK, LOUISE L.
LAMBRICHS, ARMISPRINT, SARAJEVO
2005., STR. 508

Pobuna pripadnika Trinaestog pionirskog bataljuna 13. SS divizije u mjestu Villefranche-de-Rouergueu u rujnu 1943. ovom je knjigom dobila znanstveno-književno-publicistički epilog. Mirko D. Grmek znanstvenik i povjesničar medicine koji je djelovao u Parizu potaknuo je istraživanje ove teme na znanstveni način, prikupljanjem dokumenata iz svih dostupnih arhiva kao i svjedočanstava, a Louis L. Lambrichs je spisateljica koja je, između ostalog, zaslužna za pitkost ovakvog štiva jer na trenutke u ovoj knjizi događaji u vezi pobune opisivani su kao u "krimi romanu". Knjigu su autori objavili na francuskom jeziku 1998. (*Les révoltés de Villefranche. Mutinerie d'un bataillon de Waffen-SS septembre 1943.*, Éditions du seuil, Pariz 1998.), u želji da ona bude prevedena na hrvatski. M. Grmek je umro 2000. tako da nije dočekaio objavljivanje knjige na hrvatskom jeziku, a u konačnici knjiga je 2005. dostupna čitateljstvu na bošnjačkom. L. Lambrichs ovom knjigom, kao niti smrću supruga M. Grmeka, nije prekinula svoje veze s hrvatskim i bosansko-hercegovačkim prostorom nego je uzela udjel u najnovijim ratnim događanjima i objavila zbirku eseja *Mi*

nećemo nikada vidjeti Vukovar (2004.) i *Ne zaboravite Srebrenicu* (2005.), te je potpisnica peticije "Za obnovu slobodne i demokratske Bosne" (srpanj 2005.).

Knjigom *Buntovnici iz Villefranchea* autori su nastojali objektivno spraviti desetljećima umnožene francuske, jugoslavenske, hrvatsko – bosanske i njemačke verzije pobune koja je svaka za sebe bila "nužno parcijalna, često pristrana" (7.). Pobuna koja je u središtu zanimanja dogodila se 16./17. rujna 1943. kada su pobunjeni vojnici, unovačeni na području Nezavisne Države Hrvatske (NDH), zatočili, osudili i likvidirali nekoliko vojnih zapovjednika, koji su većinom bili Volkssdeutscheri s jugoslavenskog područja, a potom su u kratkom vremenskom roku izdani "iznutra", što je imalo za posljedicu okrutno obračunavanje sa samim pobunjenicima i ostalim pripadnicima Trinaestog bataljuna, kao i, u manjoj mjeri, sa stanovništvom Villefranchea koje je bjeguncima pružalo utočište.

Poslije uvodnog dijela (5.-10.) u kojem se autori prvenstveno zahvaljuju pojedincima i ustanovama koji su pomagali u istraživanju ove problematike, slijedi poglavlje pod nazivom "Francusko gledište" (11.-171.). Uz pomnu rekonstrukciju planiranja i izvođenja pobune, načinjenu korištenjem danas svih dostupnih izvora, opisana je i odmazda nad pobunjenicima, kao i okrutan odnos prema pripadnicima Trinaestog bataljuna i prije same pobune (prema svjedočenju stanovnika Villefranchea to su većinom bili vrlo mladi ljudi izloženi okrutnom "vojničkom drilu" koji je prelazio u ponižavanje) (165.). U ovom poglavlju posebnu zanimljivost predstavlja postavljanje po-

bune u kontekst Pokreta otpora na jugu Francuske. To otvara i pitanje udjela stranca, osobito na jugu Francuske u Pokretu otpora, što je povezano s jačanjem radničkog pokreta među emigrantima koji su bili zatvoreni u logorima na jugu Francuske (bilo je tu Poljaka, Španjolaca, Talijana, Belgijanaca i Jugoslaveni) (79.-80.). Među tim zatočenicima su se vremenom našli padobranci zapadnih saveznika, francuski, belgijski, i poljski časnici koji su prikupljali podatke za saveznike (82.-83.). Autori postavljaju pitanje tko se još danas sjeća na jugu Francuske da su gotovo polovina pripadnika Pokreta otpora u Aveyronu bili stranci? Navodi se i danas osjetljivo pitanje fenomena logora u Francuskoj, koji nisu samo vezani za "strane sile", jer su se na kraju Treće republike na francuskom području nalazili internacijski i koncentracijski logori, kao i logori za prihvat, tranzit i selekciju, a prve žrtve tih logora bili su "španjolski republikanci" koji su, ukoliko nisu uspjeli pobjeći, kasnije predani nacistima. Oni "kadrovi internacionalnog komunizma" koji su se uspjeli spasiti od režima Vichya postali su važan čimbenik u ustroju gerile u Francuskoj (80.-81.). U ovom poglavlju autori se dotiču i pitanja sazrijevanja, odnosno institucionaliziranja Pokreta otpora na jugu Francuske, što je važno za odnos francuske povijesti i javnosti prema pobuni u Villefrancheu. Naime, tijekom 1942. maršal Henri Philippe Pétain dobio je svoju ulicu u Villefrancheu, a prema nekim mišljenjima sve do početka ljeta 1944. Aveyron je bio "zadojen ratničkim maršalizmom", iako se već 1942. i 1943. stanovništvo "distanciralo od režima"

(66.-67.). Postoje i mišljenja da do savezničkog iskrcavanja u Francusku nije postojao jedan, već više usporednih Otpora koji se niti ne pokušavaju ujediniti, jer je osnovno pravilo sigurnosti u ilegalnom ratu znati što manje o ostalim sudionicima (74.), a čak je bilo i suparništva među njima koje je kulminiralo pred kraj rata kad su "radnički pokreti" prokazani "francuskim antikomunistima" od strane "patriotskog ogranka francuskog Otpora" (82.-83.). Iako je prema nekim izvorima u ljeto 1943., nedaleko od Villefranchea, ustrojena jedna naoružana grupa (75.-76.), ipak se pobuna u Villefrancheu dogodila prije nego je Pokret otpora na jugu Francuske poduzeo bilo kakvu "značajnu akciju" (85.). S tim u vezi autori postavljaju pitanje je li pomoć koju je pružilo stanovništvo Villefranchea i okolice pobunjenicima, odnosno bjeguncima poslije pobune, "prkošenje" njemačkoj vlasti ili pravi "otpor" (56.). Opisivanje odnosa poslijeratne francuske vlasti prema nositeljima gradskih vlasti u Villefrancheu za vrijeme okupacije, koji su u velikoj mjeri morali surađivati s okupacijskim vlastima u svrhu pošteđevanja ljudi i dobara, dobar je obrazac za proučavanje institucije "neselektivne odmazde" koja se primjenjivala za ljude istoga položaja na hrvatskom i cijelom jugoslavenskom području. Isprva su se zasluge umjerenog kažnjavanja stanovnika Villefranchea vezano za pobunu pripisivale isključivo "diplomatskoj vještini" tadašnjeg gradonačelnika (92.), a vremenom su postali dostupni dokumenti koji su otkrili da je njemački vojni vrh i sam Heinrich Himmler tražili da se pobuna zataška i time su izbjegnute dugotrajnije represalije nad

stanovništvom Villefranchea (156.). Percipiranje pobune u francuskom javnom mnijenju bilo je različito tijekom poslijeratnih godina, od toga da su je nazivali “najavom pobjede” (93.), a francuski komunisti, prema poznatom komunističkom obrascu, obilno korištenom i u poslijeratnim jugoslavenskim historiografijama, pridaju “mitske razmjere” pobuni i Villefranche nazivaju i “prvim slobodnim gradom” u Francuskoj! (113.) Kada dolazi do raskola Josifa Visarionoviča Staljina i Josipa Broza Tita francuski komunisti su stali na stranu J. V. Staljina, pa se javljaju natpisi da je pobuna izbila jer Hrvati nisu htjeli ići na sovjetsku bojišnicu “protiv braće po borbi”, te da bi to mogla biti poduka za J. B. Tita koji “izdaje stvar, proganja komuniste”, a čak neki idu za tim da tvrde da je J. B. Tito “zamijenio Hitlera” (113., 115.). U Francuskoj se pojavilo i drugo mišljenje koje je pobunu svodilo na “provalu iznenadne srdžbe”, “spontani bijes” i time negiralo pobuni bilo kakav stupanj organiziranosti (110., 117.). Poslije završetka Drugog svjetskog rata kada je francuska strana tražila suradnju u komemoriranju žrtava ove pobune od nove jugoslavenske vlasti, nametnuo se problem identiteta pobunjenika i pripisivanje jugoslavenskog i komunističkog predznaka čitavom događanju, što će na trenutke otići sasvim u pogrešnom smjeru, pa će 1946. na obilježavanju treće godišnjice pobune tadašnji gradonačelnik Villefranchea načiniti veliki verbalni gaf. U svom nastupu govoreći o pobunjenicima pozvao se na “čast vjekovne tradicije” povezane s “prolijevanjem krvi na starom srpskom tlu” (105.)! Na toj komemoraciji su trebali biti

Vladimir Bakarić i jugoslavenski ambasador u Pariz, srpski pisac, Marko Ristić. No, obojica se nisu pojavila, ali je poslano zamjensko izaslanstvo. Jugoslavenska vlast u skladu s unutarnjom politikom “uspostavljanja ravnoteže nacionalnih entiteta” neprekidno insistira na istom i u pogledu spomenika u Villefrancheu, pa će u konačnici 1950. biti postavljen spomenik s crvenom zvijezdom i natpisom da su žrtve “jugoslavenski borci” (115.-116., 124.). S današnjeg stajališta niti ne čudi nemogućnost poimanja tada realnog “hrvatskog identiteta” kojeg su osjećali i tako se izjašnjavali pripadnici pobunjenog bataljuna, jer mnogima je i danas to nepojmljivo, i odmah u postojanju takvih povijesnih kategorija vide neke sasvim druge implikacije. Iako se Francuzi nisu baš uvijek trudili razumjeti sve detalje na kojima je insistirala jugoslavenska vlast, ipak su im u dosta stvari popustili, ali ostalo je jedno izvorno sjećanje na te događaje, Avenija Hrvata, put kojima su pobunjenici odvedeni na stratište tako je nazvan 1961. (122.). Predstavnici nove jugoslavenske vlasti bili su prisutni na komemoracijama od 1946. do 1949., onda je od 1949. do 1957. uslijedilo razdoblje bez javnog obilježavanja spomena na žrtve pobune, a od 1957. do 1960. jugoslavenska strana potpuno zapostavlja ovaj događaj što će iskoristiti hrvatske emigrantske organizacije koje u tom razdoblju pohode grobište. Od rujna 1960. ponovno se priređuju komemoracije i na njima su nazočni predstavnici jugoslavenskog konzulata u Marseilleu.

U poglavlju “Hrvatsko-bosansko i njemačko gledište” (171.-301.) razmatrano je još niz aspekata vezanih za pobunu.

Uz digresiju o recentnoj nejasnoj predstavi Francuza o hrvatskom identitetu koji se sve do nedavno nerijetko "brisao" srpskim identitetom i poviješću, upozorava se na neopravdano prihvaćanje u Francuskoj ideje jugoslavenske države kao "unije pobjednika i pobijedenih", što je uostalom sintagma kojom se u nedavnoj prošlosti koristio, srbijanski književnik i političar, Dobrica Ćosić (173.). Ukazivanje na ove, naoko nebitne stvari, za temu pobune, autori navode zbog opetovanog propitivanja identiteta koje se za današnjeg čovjek svodi na pitanje izbora, pa čak je danas sasvim jasno da postoji "više identiteta" jednog nacionalnog korpusa tijekom jednog stoljeća (184.). Autori su dosta detaljno obradili i načine novačenja bosanskih muslimana i Hrvata katolika u ovu postrojbu SS-Waffena i to s mjerom razumijevanja za sudbinu "malog čovjeka", ali niti u jednom trenutku autori ne dvoje oko stavova o režimu u NDH, nazivajući ih "fanatičnim nacionalistima" koji su bili spremni učiniti sve za suverenitet države, ali ih to ne amnestira od sudbine da su u "kolektivnom sjećanju" upisani s pravom kao "najgori krvnici" (181., 187., 203.). Ovdje autori kao zanimljivu podudarnost navode da je francuska SS postrojbu pod imenom "Karlo Veliki", osnovana 16. rujna 1943., dakle na dan pobune u Villefrancheu (188.). Obrađeno je i pitanje prvotne namjere da se u 13. SS diviziju unovače samo muslimani, a jedan od tvoraca teog nauma bio je veliki muf-tija Jeruzalema Hadži Amina El Huseina. Osnivanje takve postrojbe trebalo je odaslati poruku "cijelom muslimanskom svijetu" (187., 246.). Autori ovdje nisu

izostavili niti pojašnjenja vezana za nastojanja nekih političara i muslimanskih vjerskih vođa koji su željeli odvajanje Bosne i Hercegovine kao "samostalne cje-line" pod okriljem Trećeg Reicha (190.-191.). Kao vođe pobune, a što je najočiti-je iz njemačkih dokumenata, navode su Ferid Džanić iz Bihaća, Nikola Vučetić iz Zagreba, Luftija Dizdarević iz Sarajeva i Eduard Matutinović iz Vinkovaca, a kao glavni gušitelj pobune imam Trinaestog pionirskog bataljuna 13. SS divizije Halim Malkoč. Iako su od početka pobunjenici dvojili oko njegove odanosti, ipak ga nisu smaknuli jer je bio vjerska osoba, a obilježavao se i kraj Ramazana, pa su se bojali negodovanja vjernika muslimana (194., 243.). Njemački dokumenti navode i imena četrnaestorice pripadnika Trinaestog bataljuna koje je vojni sud odmah osudio na smrt, a čija imena nisu upisana na spomenik u Villefrancheu, a nekoliko dana kasnije još su četvorica streljana. Izvjestan broj pripadnika pobunjenog bataljuna je osuđen na prisilni rad u logorima Sachsenhausen i Buchenwald (244.-245.). Nakon pobune postrojba je prebačena u Njemačku, a potom kao "čisto muslimanska" vraćena je na područje NDH i pod nazivom "Handžar" provodila okrutne kaznene pohode u Srijemu, a potom i u Bosni, gdje su većinom nailazili na svoje razorene domove i ubijene obitelji od strane četnika, koji su u trenutku dolaska "Handžar" divizije u Bosnu već uvelike surađivali s Nijemcima (294.). Postrojbu će ubrzo zahvatiti val dezertiranja, pa će ostaci biti poslani na mađarsko bojište, a u svibnju 1945. predat će se Britancima u Austriji (297.).

U trećem poglavlju "Epilog: povratak u Francusku" (301.-373.) obrađeno je još niz novih događaja koji su imali neke poveznice s pobunom, a proširene su i rasprave o već navedenim pitanjima. Tako se autori i ovdje iznova vraćaju pitanjima povezanosti francuskog Pokreta otpora i same pobune, ulozi koju su mogli imati neki agenti Kominterne jugoslavenskog porijekla koji su boravili na jugu Francuske, te pitanju karaktera pobune i može li se ona svesti samo na njemačko - hrvatski sukob unutar bataljuna (327., 329., 332.-333.). Razrađuje se i intenzitet, kao i tempiranost pritiska jugoslavenskih vlasti na organizatore komemoracija u Villefrancheu, jer su za njih ove žrtve bile "nepodobne", a jedan od ministara u Saveznoj vladi je pedesetih godina prošlog stoljeća, kada je bila u tijeku izrada spomenika, ta nastojanja nazvao "odavanjem počasti ustašama" (355.). Jugoslavenske vlasti ishodile su 1970. da se uz postojeću Aveniju Hrvata, mjesto pogibije nazove Polje jugoslavenskih mučenika (365). Ponovno se autori vraćaju pitanju identiteta žrtava jer su devedesetih godina 20. stoljeća neki francuski povjesničari o pobunjenicima govorili kao o "islamiziranim Srbima" (370.), te u nizu zanimljivih činjenica o identitetu pobunjenika navode podatke iz knjige Rudija Supeka koji spominje da su se pripadnici Trinaestog pionirskog bataljuna, koji su bili internirani u logor Buchenwald, izjašnjavali kao Hrvati po nacionalnosti i muslimani po vjeroispovijesti (371.). Autori smatraju da bi "historijski najbolje" bilo nazivati ih "Hrvati muslimani", te da je jednako pravo baštiniti sjećanje na njih ima i

"današnja Hrvatska i današnja Bosna", te da bi ovaj događaj trebao voditi jedino "uzajamno razumijevanje, prijateljstvo i suradnju" (371.). Novi problemi otvoreni u ovom poglavlju vežu se uz ulogu još jednoga sudionika pobune Bože Jeleneka koji je najvjerojatnije prema želji i nalogu jugoslavenskih vlasti "iskrivljavao" svoje sjećanje i svoju ulogu u pobuni što je onda legaliziralo nastojanja oko jugoslavenskog i komunističkog predznaka pobune (348.-352.). Najzanimljiviji podaci izneseni u ovom poglavlju vežu se uz poticaje na pobunu koje su dolazili iz Toulousa, i tu se pojavljuju dvije osobe. Jedna je Ivan Matković koji je djelovao u francuskog Pokreta otpora i posthumno radi toga odlikovan, a ubijen je na tajnovit način u ljeto 1945. u Toulousu (334.). Upravo njega neki francuski dokumenti navode kao podstrekača pobune Hrvata. Druga osoba je Božidar Vitković, čovjeka koji je bio povezan s nacionalističkom srpskom grupom koja je djelovala u sklopu francuskog Pokreta otpora. Ta grupa po potrebi je surađivala s komunistima, ali su bili "odani jugoslavenski rojalisti", a nad njima su imale veliku moć i britanske tajne službe. Za zadobivanje povjerenja pobunjenika Vitkovićeve grupa se vjerojatno pozivala na jugoslavensku vladu u izbjeglištvu, u kojoj su bili i predstavnici Hrvatske seljačke stranke. Prema nekim izvorima i vlastitom kazivanju B. Vitkovića, on je bio glavni "vanjski organizator pobune", pa stoga izravno ili neizravno odgovoran što vodiči koji su trebali pomoći pobunjenicima nisu došli. Njemački vojni dokumenti iz vremena pobune spominju da su pobunjenike po-

magale "francuske i engleske službe", a preživjeli buntovnici svjedoče o dobivanju uputa iz Toulousa. Otvara se pitanje što je željela skupina oko B. Vitkovića u Toulousu? Jesu li oni svjesno odigrali ovakvu igru s pobunjenicima? Neuspjeh pobune za sobom donio nemilosrdne kazne nad pripadnicima Trinaestog bataljuna, a ujedno višestruke probitke za Vitkovićevu grupu: ugled u francuskom Pokretu otpora jer su potaknuli pobunu protiv okupatora, zahvalnost Britanaca jer je kod njemačkih vojnih vlasti pojačan strah od iskrcavanja na jugu Francuske, a "srpsko-rojalistički otpor" bio je zadovoljan jer su pripadnici Trinaestog pionirskog bataljuna unovačeni na području NDH drakonski kažnjeni. Krunu ovoga "makijavelističkog pothvata" predstavljalo je insistiranje upravo B. Vitkovića i skupine oko njega, da se pobuna tumači kao "herojski čin Jugoslavena" (339.). Osim spomenutog I. Matkovića koji je ubijen pod nerazjašnjenim okolnostima, tri godine ranije, 1945., jedan od vođa pobune, Eduard Matutinović, tada u partizanskoj odori, utopio se u istočnoj Slavoniji, također u čudnim okolnostima (340.). Za vrijeme "Hrvatskog proljeća" Ivo Vejvoda, Hrvat koji je tada bio jugoslavenski ambasador u Parizu, želi dati novi poticaj komemoraciji, te je pokrenuo ideju za snimanje filma o pobuni u Villefrancheu, a scenarij je povjeren Vladimiru Malekoviću i B. Jelenku. Ova zamisao propala je zajedno s reformističkim pokretom za vrijeme kojeg je potaknuta (367.). U novije vrijeme javila se inicijativa da se napravi odljev spomenika Vanje Radauša koji je izrađen 1951.-52. za žrtve u Villefrancheu, a

koji je postavljen u Puli, te da se odljev prenese u Villefranche (362., 372.).

Knjiga *Buntovnici iz Villefranchea. Pobuna jednog bataljona u njemačkim SS-trupama u septembru 1943.* završava prilogom s dokumentima većinom francuske provenijencije (375.-432.), te pripadajućim dodacima koji idu uz korištenje znanstvenog aparata kao što su iscrpne bilješke, popis knjiga, članaka i rukopisa, te kazalom osobnih imena.

Ova knjiga je stilski osebujna jer zadovoljava standardima žanra povijesnog romana, a ujedno predstavlja model za povijesno proučavanje događaja iz Drugog svjetskog rata koji ne robuje "manihejskoj rekonstrukciji" kojoj je osnova razlučiti pobjednike i pobijeđene. Na mahove se gubi logični tematski slijed u strukturi teksta koji imaju znanstvene monografije, a što uvjetuje da i upućeniji poznavatelji tema Drugog svjetskog rata tijekom čitanja rade bilješke, kako bi se savladala ogromna količina izravno i neizravno vezanih podataka za središnju temu. Ova knjiga, objedinjujući izvore svih strana koje su imale udjela u pobuni u Villefrancheu, razbila je nacionalne povijesne legende u francuskoj, njemačkoj, hrvatskoj i bosanskoj, odnosno jugoslavenskoj historiografiji, te pokazala prikladan i poželjan model interpretiranja povijesnih događanja i to ne samo iz vremena Drugog svjetskog rata.

Marica Karakaš Obradov

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Godina LVIII
Zagreb 2005.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LVIII, str. 1-244, Zagreb 2005.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor

Slaven Bertoša

Mirjana Gross

Tvrtko Jakovina

Ivan Kampuš

Franko Mirošević

Ivica Prlender

Tomislav Raukar

Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:

ABC Clio

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH

Grafička priprema i tisak:

Ibis-grafika, IV Ravnice 25, Zagreb